
УДК 81.373.611 (19/29)

Світлана Семенюк (м. Запоріжжя)

ЗАПОЗИЧЕНІ ФОРМАНТИ В ІМЕННИКАХ З МОДИФІКАЦІЙНИМ ЗНАЧЕННЯМ ЖІНОЧОЇ СТАТІ (кінець XVIII — початок XXI ст.)

*У статті розглянуто процес становлення впродовж останніх двох століть підсистеми іменників з модифікаційним значенням жіночої статі, котрі продукують запозичені суфікси **-ес-а**, **-ис-а**, **-ит-а**, **-ід-а**, з таким невід'ємним атрибутом, як тиск системи на функціонування окремих її елементів. З'ясовуються питання продуктивності, функціонально-семантичної дистрибуції згаданих формантів, їх стильової диференціації.*

Ключові слова: іменники з модифікаційним значенням жіночої статі, фемінітив, корелят, запозичені форманти.

З-поміж 19 формантів, які впродовж згаданого періоду творять кореляти до співвідносних найменувань осіб чоловічої статі, іномовного походження — 4, а саме: **-ес-а**, **-ис-а**, **-ит-а**, **-ід-а** (*поетеса, актриса, сеньйорита, сільфіда*).

Упродовж останніх десятиліть суфікси **-ес-а**, **-ис-а** розглядалися в дослідженнях І.І. Ковалика [16: 300], С.П. Самійленка [28: 27 — 28], І.Г. Матвіяса [34: 52], І.І. Фекети [39: 78], М.П. Брус [3: 13] та деяких інших науковців у контексті комплексного аналізу словотворчих засобів української мови ХХ ст. Ці ж форманти принагідно згадувано в монографії Я.В. Закревської в переліку фемінізуючих суфіксів, котрі продукують „назви діючої особи жіночого роду” [13: 76]. У вітчизняному мовознавстві іменники з модифікаційним значенням жіночої статі на **-ес-а**, **-ис-а** або розглядалися на певному етапі розвитку української мови, або аналізувалися лише окремі лексико-словотвірні групи названого типу. Форманти **-ит-а**, **-ід-а** до цього часу не виокремлювалися в українській дериватології. Відповідно, не описані словотворчі й функціональні аспекти номінацій такої структури. Тож з кінця XVIII до початку ХХІ ст. становлення підсистеми фемінітивів, які продукуються

за допомогою запозичених афіксів, ще не було об'єктом комплексного дослідження. Важливість цієї теми зумовлена й тим, що запозичення — один із продуктивних способів формування нових словотворчих моделей та наповнення лексичного складу мови.

1. Суфікси **-ес-а**, **-ис-а**

На думку дослідників, форманти **-ес-а (-es(s)a)**, **-ис-а (-isa)** були запозичені у XVIII ст. з французької мови (іноді через російську) у складі окремих слів: *актор* — *актриса* [11 I: 57], *барон* — *баронеса* [11 I: 146; 30: 107]. За спостереженнями І.І. Ковалика [16: 300], С.П. Самійленка [28: 27 — 28], розглядані суфікси характерні для всіх східнослов'янських мов. Однак на думку Н.П. Романової, ареал функціонування формантів **-ес-а**, **-ис-а** значно більший, бо вони „відомі більшості слов'янських мов” [6: 141]. Основна маса фемінітивів зазначеного словотвірного типу творилася на власне українському ґрунті, причому суфікси **-ес-а**, **-ис-а** поєднувалися лише з повними основами співвідносних назв осіб чоловічого роду іномовного походження.

1.1. У писемні пам'ятки другої половини XIX ст. проникають поодинокі кореляти на **-ес-а**, **-ис-а** до співвідносних назв осіб чоловічої статі за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією: *метреса* [18: 122]; *директриса* [23 VI: 176]; *актриса* [31: 354]; *абатиса* [36 VI: 78], *поетеса* [36 XI: 17]. Протягом XX ст. під впливом позамовних чинників, зокрема соціально-економічного розвитку суспільства, число таких утворень поступово зростає, наприклад: *кіноактриса* [38 II: 334], *патронеса* [38 III: 232] від *патрон* „господар фірми”, *стюардеса* [38 V: 548]; *лектриса* [32 IV: 473]. На початку XXI ст. форманти **-ес-а**, **-ис-а** в цій функції не втрачають своєї активності. У періодичних виданнях (газетах, журналах), котрі близькі як до книжно-писемних стилів, так і взаємодіють з розмовним стилем, з'являються кілька новотворів, а саме: *автореса* [22: 8] — „жінка-автор”, *критикеса* [22: 60] — „жінка-критик”, *редактриса* [22: 105] — „жінка-редактор”. Зрідка деривати цієї групи вживають в переносному значенні, наприклад: „*Приїзд графині-патронеси застукав матушку Раїсу зненацька*” [10 III: 38]. З другої половини XIX ст. і протягом усіх періодів розвитку сучасної української мови фемінітиви згаданого типу трапляються в усіх функціональних стилях, як-от: „*Вчительша в чорному убранні, з своїм невеселим, навіть сумним лицем, серед молоденьких паннів здавалась ніби якоюсь директрисою інституту*” [23 VI: 176]; „*Звідти подружжя благополучно відпливло до берегів Франції, причому сам Ананій плив за кухаря, Анеля — за стюардесу*” [42 I: 547]; „*Якщо тільки вона — хороша актриса, що теж можна припустити*” [29: 240]; „...в мене читання прибуло: маю «Вісник літератури» і ще купила собі вірші Елізабети Браунінг (по-англійськи), — давно інтересуюсь сею поетесою, та тільки «случая підходящого» не було купити її твори” [36 XI: 17]; „*Вчора виступав у К[иївському] театрі ім. Лесі Українки з доповіддю про велику поетесу*” [25 XX: 447]; „*Відома поетеса Леся Україн-*

ка в своїй драматизованій поемі «Кассандра» вражає не тільки силою мови, а й глибоким розумінням суті трагічних мотивів, які хвилюють вибраний нею момент і далеко не байдужі для нас” [33: 11]; „У колі поетів, нагороджених Сталінськими преміями, ми перш за все зустрічаємо імена литовської поетеси Саломеї Неріс і грузинського поета Симо-на Чіковані” [9: 89]; „Дванадцятилітня поетеса, дочка бідного кравця, прочитає вам вірш про своє велике щастя, і ви будете схвильовані до сліз” [7: 501]; „Не розумію, як це я потрапила до десяти найвизначні-ших актрис 20 століття...” [20 №33: 4]; „Володимирові Єшкілеву бо-ятися нічого. Бо ж у МАУЕЛ-Плеромі станіславський деміург цілком серйозно пише отакі-от глибезні речі про творчість нашої автореси” [24: 36]; „Багряна Елисавета... — болгарська поетеса, Герой Соц-ої пра-ці НРБ (1967)” [37 I: 318]; „У творчості Г.Кальченко пам'ятники сла-ветній українській поетесі були підсумком великій багаторічній праці над її образом” [1: 108] та ін.

1.2. Формант **-ес-а** продукує жіночі відповідники до назв осіб чо-ловічої статі, котрі означають титули. Такі фемінітиви мають як пря-ме модифікаційне значення жіночої статі, так і значення „дружина або донька особи, названої мотивувальним іменником” [26 : 98]. Поодинокі утворення цієї групи вперше засвідчені пам'ятками кінця ХІХ — початку ХХ ст.: грандеса [2: 4]; баронеса [36 VII: 53], принцеса [36 III: 188]. У загальномовні словники першої половини ХХ ст. також про-никають кілька найменувань зазначеного типу, які в обстежених дже-релах попередніх періодів не фіксувалися, а саме: віконтеса [27 I: 77), дияконіса [27 I: 218]; кронпринцеса [38 II: 414]. Протягом першої по-ловини ХХ ст. до інертного фонду української лексики переходить номінація грандеса, нові ж слова, зважаючи на специфіку семантики таких назв, не з'являються. Іноді фемінітиви цієї групи вживаються в порівнянні або в переносному значенні, як-от: „Який там мій пор-трет? Убрана, немов принцеса” [36 V: 20]; „Біля витоків потужної ві-троенергетики — претендентки на корону енергетичної принцеси у розвинутих країнах Заходу і Сходу у ХХІ столітті, стояли такі ви-датні українські вчені, як Юрій Васильович Кондратюк і Георгій Федо-рович Проскура...” [21, 2006, № 11/12: 28]. Упродовж усього досліджу-ваного періоду кореляти на **-ес-а** до найменувань осіб чоловічого роду на позначення титулів вживаються переважно в мові художніх творів, в публіцистичному стилі, зрідка — в уснорозмовному мовленні, при-чому, за нашими спостереженнями, у другій половині ХХ — на почат-ку ХХІ ст. використання таких лексем у засобах масової інформації помітно активізується, наприклад: „Баронеса прийняла князя привіт-но, вона була його давня знайома, знала, який має вплив на нього, і се їй було приємно” [36 VII: 53]; „— Принцесу, — плаче, — Гессенську Алісу з чоловіком Миколою II, з дітьми, з камергерами, з флігель-ад'ютантами, з генералітетом, з правительствующим сенатом перемогли, а мухи гессенської не переможуть” [4 II 24]; „...з Анною пливли на Русь не самі чоловіки ієреї, а й їхні помічниці жони, звані дияконисами” [12: 22];

„Князь рускій Романъ Даниловичъ и его жена австрійска принцесса Гертруда” [14: 81]; „Головну роль у цьому класичному танці виконувала її високість принцеса” [19: 40]; „...Принцеса Діана своїми оповідками про принца Чарльза намагалася показати, що він не гідний престолу...” [20: 3]; „«Для мене бридка ідея, що Британія може злитися з іншими країнами Європи», — підкреслила в інтерв'ю «Дейлі Мейл» баронеса Тетчер” [8: 3]; „Британські мас-медіа вважають, що саме Камілла допомогла Чарльзу обрати гідну наречену — вісімнадцятирічну віконтесу Діану Спенсер...” [41: 3]; „На чергове поповнення імператорської родини не варто очікувати, бо кронпринцу Нарухіто 23 лютого виповнилося 45 років, а його дружина кронпринцеса Макако має 41 рік, не вирізняється міцним здоров'ям і навіть попередні пологи для неї були дуже важкими” [35, № 35: 6]; „Також існує інститут дияконис...” [43] тощо. В інших стилях української мови для називання осіб жіночого роду цієї групи використовується переважно описовий спосіб.

Отже, запозичені форманти **-ес-а**, **-ис-а** непродуктивні в новій українській мові. При цьому з кінця XIX і до початку XX ст. згадані суфікси творять жіночі відповідники головню до найменувань осіб чоловічої статі за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією. Встановлені факти свідчать про інтенсивне формування (із залученням порівняно нових словотворчих засобів) у кінці XIX — першій половині XX ст. підсистеми жіночих особових назв, які використовувалися в усіх функціональних стилях, зокрема, в офіційно-діловому, науковому та публіцистичному.

2. Суфікси **-ит-а**, **-ід-а**

У продукуванні корелятивів до співвідносних іменників чоловічого роду різних семантичних груп беруть участь і запозичені форманти **-ит-а**, **-ід-а**, які виділилися протягом XIX ст. у словах іномовного походження: *сеньйор* — *сеньйорита* (ісп. *señor* — *señorita*) [30: 754], *сильф* — *сильфіда* (з грец. через франц. *sylyphes* — *sylyphides*) [30: 760].

З кінця XIX ст. фемінітиви з цими суфіксами рееструються в писемних джерелах сучасної української мови: *сеньйорита* [2: 76]; *сильфіда* [32 IX: 177]. Зрідка такі лексеми мають виразне стилістичне забарвлення з іронічним відтінком, наприклад: “*Ернест кілька днів теревенив п’яте через десяте про свої пригоди, про сильфід, із якими водився, про нічні п’ятики або й про свої божевільні плани на майбутнє...*” [40 XVII: 438]. Деривати зазначених типів уживаються головним чином у мові художніх творів та в публіцистичному стилі: “*На прощання він зняв перстеника з руки моєї і мовив: “Поважна сеньйорито, як вам хто докорятиме за мене, скажіть, що я ваш вірний наречений...”*” [36 VI: 79]; “*Плац подає — перед нами молода, дуже вродлива дівчина в прегарному маскарадному вбранні сильфіди*” [17 II: 262]; „...мені байду-жими були атласи, адамашки й золоті ланцюги — я в сіренькій одежі ходила по місту королівною, і летіли за мною вслід захоплені й заздрісні шепоти: “*Принцева наречена, русалка, зголоцяла сеньйорита!*” [15 I: 229]; „*Це вона підказала йому ідею створення іншої редакції балету на*

музику Шопена з кількома *сильфідами*, фантастичними духами і мрійником поетом” [5: 87]; „Адже, окрім постійної діяльності — участі в показах колекцій найвідоміших дизайнерів світу та зйомках у рекламі (до слова, нещодавно Жизель стала «обличчям» улюбленої фірми нашої Юлії Тимошенко, замінивши на цій «посаді» попередню модель «Луї Віттон» Уму Турман), *сеньйорита* Бюндхен тепер іще й у кіно знімається” [35, № 242: 12] тощо.

Отже, у XIX ст. фонд суфіксальних дериваційних засобів для творення іменників з модифікаційним значенням жіночої статі збільшується за рахунок участі в згаданому процесі запозичених формантів **-ис-а**, **-ес-а**, **-ит-а**, **-ід-а**. Словотворчою базою для аналізованих суфіксів слугували, як правило, повні твірні основи іномовного походження.

Упродовж розгляданого періоду розвитку української мови суфікси **-ес-а**, **-ис-а** є фемінізуючими елементами головно маскулінних утворень за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією, причому в цій функції згадані форманти непродуктивні, порівняно з панівними моцйніми афіксами **-к-а**, **-иц-я**. Встановити функціонально-семантичну дистрибуцію суфіксів **-ит-а**, **-ід-а** неможливо, оскільки кожний з них творить тільки одну похідну лексему.

Відіменникові деривати з модифікаційним значенням жіночої статі на **-ес-а**, **-ис-а** протягом XIX—XX ст. вживалися переважно в публіцистичному стилі, мові художніх творів та в розмовному мовленні, зрідка траплялися в епістолярному стилі, а поодинокі фемінітиви названого типу виявлені в науковому та офіційно-діловому.

Найменування *сеньйорита*, *сильфіда*, які творяться відповідно за допомогою суфіксів **-ит-а**, **-ід-а**, належать до книжної лексики і вживаються головним чином у мові художніх творів та в публіцистичному стилі.

Протягом другої половини XX — початку XXI ст. у процесі творення корелятивів до чоловічих особових назв за сталим чи тимчасовим заняттям або за професією визначилася тенденція до витіснення іномовних суфіксів **-ес-а**, **-ис-а** власне слов'янським **-к-а** (пор. *актриса* — *акторка*, *директриса* — *директорка*, *поетеса* — *поетка* тощо). Незважаючи на це, використання впродовж останніх двох століть порівняно нових словотворчих засобів є свідченням того, що українська мова — відкрита система, а розвиток дериваційної підсистеми її був інтенсифікований за рахунок запозичень як мотивувальних основ, так і фемінізуючих суфіксів.

1. Афанасьев В.А. Українське радянське мистецтво 1960 — 1980-х років. — К.: Мистецтво, 1984. — 224 с.
2. Бойко М.Ф. Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки. — К.: Наук. думка, 1985. — 94с.
3. Брус М. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI — XVII століть: словотвір і семантика: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. — Івано-Франківськ, 2001. — 20 с.
4. Вишня Остап. Твори: У 4 тт. — К.: Дніпро, 1988.

5. Вітчизна. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. — К., 2005. — № 7–8.
6. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К.: Наук. думка, 1966. — 598 с.
7. *Галан Я.* Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика. — К.: Наук. думка, 1983. — 591 с.
8. День. Щоденна Всеукраїнська газета. — К., 2001. — № 90.
9. Дніпро. Щомісячний літературно-художній журнал Центрального комітету ЛКСМУ. — К., 1947. — № 7.
10. *Донченко О.* Твори: У 6 тт. — К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ „Молодь”, 1956.
11. Етимологічний словник української мови: У 7 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. — К.: Наук. думка, 1982 — 1989.
12. *Загребельний П.* Тисячолітній Миколай. — К.: Довіра, 1994. — 636 с.
13. *Закревська Я.В.* Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. — К.: Наук. думка, 1976. — 164 с.
14. Зоря. Письмо літературно-наукове для рускихь родинь. — Львовь, 1893. — Число 6.
15. *Іваничук Р.І.* Твори: У 3 тт. — К.: Дніпро, 1988.
16. *Ковалик І.І.* Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис. ... д-ра філол. наук. — Київ — Львів, 1960. — Т. 1. — 385 с.
17. *Кочерга І.* Твори: У 3 тт. — К.: Держ. вид-во Худ. літ., 1956.
18. Лексика поетичних творів Івана Франка: Методичні вказівки з розвитку лексики / Укладачі: І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л.І. Полюга. — Львів: ЛГУ, 1990. — 264с.
19. Мистецтво (журнал). Орган Міністерства культури УРСР, Спілки композиторів, Спілки художників та кінематографістів України. — К., 1964. — № 5.
20. Молодь України. Незалежна загальнополітична газета. — К., 1999. — № 29.
21. Наука і суспільство. Щомісячний науково-популярний і літературно-художній ілюстрований журнал. — Київ.
22. *Нелюба А., Нелюба С.* Лексико-словотвірні інновації (2004 — 2006): Словник. — Харків: Майдан, 2007. — 144 с.
23. *Нечуй-Левицький І.* Зібрання творів: У 10 тт. — К.: Наук. думка, 1966.
24. Політика і культура. Всеукраїнський громадсько-політичний журнал. — К., 2004. — № 1.
25. *Рильський М.* Зібрання творів: У 20 тт. — К.: Наук. думка, 1990.
26. *Родніна Л.О.* Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові // Словотвір сучасної української мови. — К.: Наук. думка, 1979. — С. 57 — 118.
27. Російсько-український словник: У 3 тт. / Українська АН. Комісія для складання словника української живої мови / Голов. ред. А. Кримський. — К.: Червоний шлях, 1924 — 1933.
28. *Самійленко С.П.* Нариси з історичної морфології української мови. — К.: Рад. школа, 1964. — Ч. 1. — 234 с.
29. *Сєрова А.* Правила гри. — К.: „Махаон — Україна”, 2000. — 365 с.
30. Словник іншомовних слів / За ред. акад. АН УРСР О.С. Мельничука. — К.: Голов. ред. „Української радянської енциклопедії”, 1985. — 966 с.
31. Словник української мови Я.Ф. Головацького // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. — 1982. — №10. — С. 311 — 612.
32. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970—1980.
33. Слово. Щотижнева робітничка газета. — К., 1939. — № 2.
34. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — С. 32 — 137.
35. Україна молода. Щоденна інформаційно-політична газета. — К., 2005.
36. *Українка Леся.* Твори: У 12 тт. — К.: Наук. думка, 1975.
37. Українська радянська енциклопедія: У 12 тт. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1977 — 1985.
38. Українсько-російський словник: У 6 тт. / За заг.ред. І. Кириченка. — К.: Наук. думка, 1953 — 1963.

39. *Фекета І.І.* Особливості творення назв осіб жіночої статі // Українська мова і література в школі. — 1974. — № 4. — С. 77—79.
40. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 тт. — К.: Наук. думка, 1976 — 1986.
41. Хрещатик. Київська муніципальна газета. — К., 2005. — № 33.
42. *Яновський Ю.* Твори: У 5 тт. — К.: Держ. вид-во Худ. літ., 1958.
43. www.bogoslav.kiev.ua

Scitlana Semenyuk

BORROWED FORMANTS OF NOUNS WITH A MODIFICATE MEANING OF FEMALE GENDER (end of the XVIIIth — beginning of the XXI th centuries)

The article elaborates upon the development of the subsystem of nouns with modificate meaning of female gender which are produced by the borrowed suffixes **ес-а, -ис-а,, -ит-а, -ід-а** during the last two centuries, considering such an integral attribute as the system's influence on the functioning of its separate elements. Some questions of the productivity, functional-semantic distribution of the noticed formants, their style differentiation.

Keywords: nouns with modificate feminine, feminitive, correlate, borrowed formants.

Відомі постаті про мову

Народ може втратити свою самостійність, але характер і мова його завжди залишаються його надбанням. Слава і досконалість мови не залежать від долі народу. Нині вже немає ні найменшого сліду старої (політичної) могутності римлян і греків, а знамениті їхні мови досі існують. Між тим виникло багато нових держав, мови яких тільки тепер стають відомими, в міру свого удосконалення. Так само нерідко і скіпетр не змінює народності підвласних йому племен. Чехи, кроати, угорці і т. п., хоча й підлегли Австрійській імперії, але при тому не перестають бути й називатися чехами, кроатами і угорцями. Така ж доля й Південної Русі. Протекло вже багато віків з того часу, як Руське князівство, засноване Володимиром Великим, упало. Але південноруська мова від того не знищилася й не перестала існувати в устах (туземного) руського народу поряд з іншими мовами слов'янського походження!

Руський народ складав колись значну частину колишнього королівства Польського, до якого входило чотири головні народи: польський, литовський, руський і пруський. Країна, що лежить по Дніпру і має своєю столицею Київ, була стародавньою країною *Русі*; вона незмірно простяглася на північ, де виникла держава, що одержала назву *Великої Русі*, а потім, значно пізніше, *Росії*. Русь, що залишилася в межах Польщі, стала зватися *Малою*; частина її, що займала підосхву Карпатських гір, йменувалася Руссю *Червоною* (красною); а ту, яку одного разу придбали за допомогою литовської зброї, названо *Білою* і *Чорною* Руссю. Три частини Польської Русі визначалися особливими іменами: *Поділля*, *Волині* й *України*.

Могильницький І.